

УДК:94(477.63) «1941-1945»

І. А. Шахрайчук

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

АНТИФАШИСТСЬКА БОРОТЬБА РАДЯНСЬКОГО ПІДПІЛЛЯ НА ДНІПРОПЕТРОВЩИНИ В РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ 1941–1945 рр.

Проаналізовано основні аспекти діяльності однієї із складових частин Руху Опору у регіоні в період Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.

Ключові слова: окупація, радянське антифашистське підпілля, Рух Опору, комуністичні осередки, повстання.

Проанализированы основные аспекты деятельности одной из составной части Движения Сопротивления в регионе в период Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.

Ключевые слова: оккупация, советское антифашистское подполье, Движение Сопротивления, коммунистические группы, восстание.

Питання про розгортання антифашистської боротьби підпільників Дніпропетровщини, організованих у партійні та комсомольсько-молодіжні групи, керовані комуністами, стало розроблятися до закінчення самої Великої Вітчизняної війни, інакше кажучи, було одним з найперших у дослідженні загальної проблематики цієї війни. Це пояснюється тим, що у звільнених від ворога Радянською армією територіях відкривалися не тільки жахливі наслідки панування окупантів, але й факти героїчної боротьби великих чи малих організованих груп народних месників та окремих людей, часто тих, які загинули. Ті, хто залишилися живими, вливалися до лав регулярних військ або залишалися на партійно-комсомольській і адміністративній роботі у визволених регіонах. А відповідна служба робила свою справу по «зачистці» території, аби уникнути залишення в тилу ворожих агентів та виявити зрадників. Оскільки керівною силою була Комуністична партія, то вона повинна була також з'ясувати участь і обґрунтувати провідну роль комуністів у антифашистській боротьбі.

Думаємо, що з цих міркувань через кілька днів після звільнення Дніпропетровська, коли ще належним чином і обком партії не був відновлений, від його імені у вищі інстанції був відправлений звіт «Про

партизанський рух та антифашистське підпілля в Дніпропетровську в період тимчасової німецько-фашистської окупації (серпень 1941 – жовтень 1943 рр.)). Цей звіт уперше був опублікований 1962 р. у збірнику «Днепропетровская область в годы Великой Отечественной войны Советского Союза». Зауважимо, чомусь під опублікованим документом замість прізвищ його авторів значиться слово «Підписи» [8, с. 247]. Надаємо цьому документу особливого уваги через те, що в ньому вперше було сформовано колективний образ комуністичного підпілля міста та названо багато імен підпільників, які надовго були канонізовані і використовувалися у статтях, доповідях, у ідеологічній роботі, а також визначаються напрями їх підпільної діяльності і названі деякі найбільш значні акції. У «Звіті» вказано, що за кілька тижнів до окупації Дніпропетровська міськком партії за розпорядження ЦК і обкому КП(б)У створив підпільну організацію з 21 комуніста, яка поділялася на партійні групи.

У постанові ЦК ВКП(б) про організацію боротьби в тилу німецьких військ від 18 липня 1941 р. говорилося: «Для організації підпільних комуністичних осередків і керівництва партизанським рухом та диверсійною боротьбою в райони, захоплені противником, повинні бути направлені найбільш стійкі керівні партійні, радянські і комсомольські працівники, а також віддані Радянській владі безпартійні товариші, знайомі з умовами району, в який вони направляються» [5, с. 24]. Цю роботу повинні були очолювати перші секретарі обкомів, міськкомів і райкомів партії.

Дніпропетровський обком вже 20 липня провів нараду секретарів міськкомів і райкомів, на якій були затверджені кандидатури майбутніх секретарів підпільних комітетів. Отже, знадобилося всього два дні для того, щоб підібрати людей для надзвичайно відповідальної справи у відповідності з вимогами ЦК ВКП(б). Як пише колишній секретар Дніпропетровського обкому партії, пізніше генерал-полковник К. С. Грушевий у мемуарах «Тогда, в сорок первом...», було створено підпільний обком з трьох осіб (секретар – М. І. Сташков, заступник – Д. Г. Садовниченко, член обкому – Д. С. Ситник), який розсосереджувався по трьох містах їх розташування – в Павлограді, Петропавлівці та Юріївці. Він же називає кількість створених організацій: сім підпільних міськкомів і двадцять дев'ять райкомів партії [30, с. 98]. Зауважимо, що ця кількість підпільних організацій вперше названа у згаданому вище «Звіті» обкому партії. Ця ж цифра була використана і у спогадах колишнього партизана Іллі Ветрова «В лесах под Новомосковском» [8, с. 8]. Ці ж дані пізніше увійшли до колективної

праці «Очерки истории Днепропетровской областной партийной организации», де також наводяться відомості, що всього для підпільної і партизанської діяльності було визначено 2902 особи, в тому числі 784 комуністи [23, с. 391]. Також було створено підпільний обком, три міськкоми, шість райкомів і десять первинних організацій комсомолу. К. С. Грушевий пише, що остаточно кандидатури секретарів підпільних осередків було визначено в останні дні липня [25, с. 98]. Така оперативність виконання постанови ЦК ВКП(б) дає підстави сумніватися у якості складу майбутніх підпільних осередків і навіть їх керівників, адже на початку окупації Дніпропетровщини ворогом німецькі спецслужби за допомогою місцевих зрадників знищили майже всю підпільну мережу. Це саме стосується і долі підпільних організацій окупованих територій в цілому, що дало підстави відомим дослідникам О. Гогуну та А. Кентію визначити 1941 р. в історії Руху Опору як розгромний [19, с. 11].

Тут доречно зазначити, що тривалий час у радянській історіографії не говорилося про причини масових провалів підпілля по всій Україні. Лише з 1990-х рр. як у російській, так і в українській історіографії почали з'являтися праці, в яких автори намагалися поставити і розв'язати цю проблему. Однією з причин називається негативне відношення у довоєнні роки до самої можливості підпільної боротьби, оскільки агресору, як зазначала радянська пропаганда, відразу буде дана нищівна відсіч. Стосовно ж постанови ЦК ВКП(б) від 18 липня більшість фахівців вважає, що вона була помилковою, бо призвела до загибелі багатьох людей, залишених для боротьби в тилу ворога. Наприклад, В. І. Кучер та П. М. Чернега пишуть: «Як показала практика, німці, зайнявши населений пункт, негайно з допомогою агентури виявляли комуністів, комсомольців, активістів, радянських працівників, пропонували співробітництво або застосовували репресивні заходи. Тому поспіхом організовані з людей, що були відомі як комуністи і тим більше як керівники партійних органів, підпільні організації виявилися досить уразливими, і підпільники в більшості випадків загинули у перші ж дні окупації» [8, с. 146].

Характерний приклад залучення комуністів до підпільної роботи знаходимо у спогадах Героя України Є. С. Березняка. На початку війни він працював у сфері народної освіти у Львові, а незабаром повернувся до свого рідного міста: «Коли добрався до Дніпропетровська, від парторганів отримав пропозицію залишитися у ворожому тилу у підпіллі. Завдання було одне – інформувати населення про ста-

190

новище на фронтах. Спеціальної підготовки у нас ніякої не було і часу для цього теж не залишалось. Я був легалізований у Петропавлівському районі Дніпропетровської області і за місяць до приходу німців отримав посаду завідувача початкової школи села Миколаївка колгоспу ім. К. Маркса. Секретар райкому партії привіз мені центнер паперу, друкарську машинку «Ленінград» з широкою кареткою, примітивний апарат для множення і пістолет «Наган». Усе це було моїм майном для виконання бойового завдання – слухати радіо, друкувати листівки і вести просвітницьку роботу серед населення» [18, с. 30].

У мемуарах К. С. Грушевого дещо по-іншому представлена діяльність обкому з підготовки підпілля. Наприкінці липня до Дніпропетровська прибув завідувач сектором ЦК КП(б)У М. К. Жуковський, який привіз інструкції для створення підпілля і організації партизанських загонів. К. С. Грушевський пише: «Нас навчали, нам пояснювали, нам підказували як треба поступати в складному і тонкому мистецтві підпільної роботи, а ми в свою чергу негайно передавали отримані знання тим, кому вони необхідні. Завдяки великій попередній роботі дніпропетровське підпілля було забезпечене надійними шифрами. Виправдали себе і створені обкомом явки для зв'язкових ЦК КП(б)У» [36, с. 99]. Практика показала, що цієї роботи було явно недостатньо.

Ще раз звернемося до «Звіту» обкому, публікація якого здійснена з купюрами, а тому при його читанні виникає ряд запитань. Наприклад, секретар підпільного міськкому не названий, сказано, що гестапо за допомогою зрадників напало на слід підпільної організації і заарештувало значну частину її членів, зокрема, керівника підпільної групи Жовтневого району В. Г. Беліка та Амур-Нижньодніпровського – О. І. Гарбузова «та ряд інших членів партійних груп». Куди ж подівся очільник міськкому і хто ним був не вказано. А через два невеликих абзаци говориться: «Наприкінці вересня 1941 р. до Дніпропетровська прибув із фашистського полону політрук Савченко Г. П., народження 1918 р., уродженець Дніпропетровська, українець, член ВКП(б). До служби в Червоній армії Савченко Г. П. працював на заводі ім. Г. П. Петровського. Він встановлює зв'язки зі своїми товаришами по довоєнному часу і створює підпільну антифашистську організацію для боротьби з фашистськими загарбниками» [36, с. 84]. Щодо змісту цього витягу з важливого документу можна ставити цілу низку запитань.

Вивчати проблему підпілля надзвичайно важко без аналізу всієї сукупності джерел, значна частина яких і сьогодні є недоступною для

дослідників. Тим більше, що і сама робота підпільника вимагала глибокої конспірації. Тому виявити вірогідність наведених у різноманітних донесеннях, звітах, довідках даних дуже важко. Тим не менше, на сьогодні виявлено багато фактів самовідданої боротьби підпільників проти загарбників в умовах встановлення окупаційного режиму. Всі введені до наукового обігу раніше та виявлені нами в архівах факти цієї боротьби дають можливість проаналізувати та оцінити внесок підпільників у загальну справу перемоги над ворогом.

Дніпропетровським обкомом партії був затверджений такий кількісний і партійний склад підпілля в області: кількість підпільників – 1228 [33, т. 1, с. 470], кількість патріотів, що сприяли підпіллю – 1595, у тому числі: членів ВКП(б) і кандидатів у партію – 167, комсомольців – 300, безпартійних – 2314, піонерів – 5, партійність не встановлена – 37 осіб [36, т. 1, с. 193–194]. Багато сил і енергії в налагодженні підпільної діяльності комуністів віддали секретар Дніпропетровського підпільного обкому партії Микола Іванович Сташков і його заступник Дмитро Гаврилович Садовниченко. В умовах підпілля обком налагоджував зв'язок з міськими і районними партійними організаціями та з окремими комуністами-підпільниками.

М. І. Сташков відвідував партизанські загони і підпільні організації, керував їхніми діями, надсилав зв'язкових для налагодження контактів з підпільниками. Для здійснення керівництва і зв'язку з підпільними організаціями області обком застосовував різні засоби. Так, зв'язковий Д. Г. Садовниченка, працюючи мандруючим шевцем, під приводом ремонту взуття населення побував в селах Дмитрівка і Петропавлівка, містах Синельникове і Павлоград, встановив зв'язки з підпільниками, партизанами і передавав їм директиви підпільного обкому. Особливо відзначилися зв'язкові Марія Луб'янська та Надія Сарана, які, незважаючи на жорстокий терор фашистів у Павлограді, постійно здійснювали зв'язок Павлоградського міськкому з обкомом [16, т. 1, с. 303]. Дніпропетровський обком підтримував зв'язок і з ЦК КП(б)У, доповідаючи про свою діяльність, отримуючи від нього необхідну інформацію.

Із підготовлених партійним керівництвом 7 міськкомів і 29 райкомів приступили до роботи тільки 6 міськкомів і 18 райкомів [18, т. 1, с. 305]. Найбільш дієвими виявилися Павлоградська, Новомосковська, Дніпродзержинська, Криворізька підпільні організації. Недоліки в підготовці і підборі кадрів для підпільної роботи, більшість яких не мала практичного досвіду боротьби і не змогли закріпитися в тилу

на легальному становищі, призвели до великих втрат підпільників у перший період війни. Синельниківський райком КП(б)У для підпільної боротьби залишив 5 комуністів. З початком окупації району німці почали масові репресії проти комуністів і радянського активу. У цих умовах підпільна організація виявилася недієздатною. Тому в грудні 1942 р. підпільний обком призначив нового секретаря Синельниковського райкому – В. І. Іваненка [27, арк. 69].

У складній ситуації наприкінці 1941 р. опинився Криворізький підпільний міськком. Його члени Н. Л. Омельченко і А. Є. Губенко відправилися налагоджувати зв'язки з підпіллям у сільській місцевості, і їхня подальша доля невідома. С. Г. Помельников перейшов лінію фронту для налагодження зв'язку з «великою землею». В. С. Сінгірцов, не маючи зв'язку ні з міськкомом, ні з обкомом, самостійно створив підпільну групу і керував її діяльністю [16, с. 23]. Згодом М. І. Сташков, відвідавши Кривий Ріг, зустрівся з В. С. Сінгірцовим і налагодив відносини з підпільними організаціями міста [16, кн. 1, с. 101].

Важко налагоджувалася робота і в Дніпропетровську. Підпільний міськком на чолі з В. І. Дудусовим налічував 21 комуніста. Внаслідок доносу гестапо заарештувало більшість підпільників, урятувалося лише шість осіб, у тому числі В. І. Дудусов. Так і не вживши достатніх заходів для встановлення зв'язку з підпільними організаціями міста, в листопаді 1941 р. він перетнув лінію фронту. Після провалу міськкому керівництво підпільною боротьбою в Дніпропетровську взяв на себе безпосередньо підпільний обком на чолі з М. І. Сташковим.

У вересні 1941 р. секретар Широківського райкому КП(б)У Г. М. Потураєв і секретар Томаківського райкому Р. А. Губкін, переслідувані гестапо, змушені були переїхати в Полтавську, а потім в Орловську область, але були там заарештовані. У жовтні–листопаді 1941 р. були заарештовані і розстріляні секретарі Солонянського і Томаківського райкомів Д. І. Усенко та І. Ф. Моринець [16, арк. 89]. У початковий період окупації області були арештовані керівники П'ятихатського (А. Лебідь), Покровського (М. Безуглий), Магдалинівського (В. Громов) райкомів КП(б)У [16, арк. 103]. Недовго проіснували Петриківський (до кінця 1941 р.), Солонянський (до жовтня 1941 р.), Томаківський (до вересня 1941 р.), Широківський (до вересня 1941 р.) районні комітети партії. Багато партійних і комсомольських підпільних організацій не виконали завдання з організації підпільної боротьби. Не діяли Котовський райком, секретар якого Шугайло в перші ж дні оку-

пації покинув райком і пішов з Котовки. З Червоною армією пішли й члени Юрївського райкому Власенко, Копитько, Назаренко [39, арк. 89, 99, 101].

Для організації і керівництва підпільною боротьбою на Дніпропетровщині були залишені 143 комуністи, в тому числі в складі підпільного обкому 3 комуністи, міськкомів і міськрайкомів – 79, райкомів – 61. Для підпільної і партизанської роботи в області залишено 744 комуністи. Усього з 2902 осіб, залишених для боротьби в тилу ворога на Дніпропетровщині, підпільників було 1072 [36, арк. 98, 103]. Дніпропетровські підпільники отримували допомогу з «великої землі». Лише в перші три місяці 1942 р. ЦК КП(б)У направив 33 особи [10, с. 18] з різними завданнями для поліпшення підпільної боротьби в області.

Після провалу раніше сформованого Дніпропетровського міськкому Г. П. Савченко створив нову підпільну організацію, яка ставила перед собою такі завдання: розгортати політичну роботу серед населення, здійснювати диверсійні і терористичні акти проти окупантів, звільняти з таборів військовополонених і переправляти їх через лінію фронту. Обов'язки членів міської підпільної організації були розподілені так: на Г. П. Савченка покладене загальне керівництво підпільною роботою, на І. П. Дементьєва – залучення до організації нових членів, на З. Є. Дем'янченка – організацію диверсійної роботи, на Б. А. Сондака – виготовлення печаток і документів. До друкування листівок залучено Є. І. Кулакову. Завдяки Г. П. Савченкові на початок грудня 1941 р. організація вже нараховувала понад 100 осіб.

Секретар Синельникового підпільного райкому партії В. І. Іваненко залучив до виконання завдань 15 осіб. Підпільники поступали на роботу до німецьких установ та постачали підпільників бланками справжніх документів, вдавалися і до прямих диверсій. У ніч під новий 1943 р. В. В. Георгієвський разом з А. О. Тарабуріним розібрали колію на дільниці Синельникове-Вишневецьке. Згодом усе місто знало, що рух потягів там припинився, а паровоз та декілька вагонів зішли з рейок.

У рамках організаційної роботи члени підпільних комуністичних осередків проникали до окупаційних органів влади і господарських установ. З підпільниками співробітничали секретар біржі праці Павлограда І. Терещенко, секретар Павлоградської міської управи Киденко. Більшовицьке підпілля мало своїх людей у жандармерії Павлограда [10, с. 56], земуправі Синельникового [10, арк. 102] та інших населених пунктах області. Серед синельниківців-підпільників були голова міської управи Попов, завідувач друкарні Безсмертний, агроном

земської управи Чернов, завідувач заготконтори Лаврешко. За вказівкою Синельниківського райкому Безсмертний, а також підпільники Зубов і Миронов підробили печатку Алчевської міської управи, а в друкарні виготовили бланки паспортів, що дало можливість перевести на легальний стан приблизно 100 осіб [1, арк. 56].

Головним методом боротьби дніпропетровських підпільників проти окупантів стала агітація і пропаганда серед населення. Підпільний обком через міськкоми і райкоми створив мережу агітаторів, які проводили масово-політичну роботу серед місцевих жителів, викривали гітлерівську пропаганду, розкривали справжній зміст фашистського режиму. На підприємствах і в селах агітатори повідомляли зведення Радінформбюро, роз'яснювали міжнародне становище СРСР.

Агітаційно-пропагандистська робота підпільників проводилася в різних формах. Вони видавали листівки і зведення, які передавалися з рук у руки або розклеювалися. Широко практикувалися індивідуальні бесіди. Агітація була спрямована на зрив політичних і економічних заходів окупантів. Так, по містах області з'явилися листівки із закликами саботувати оголошений німцями восени 1941 р. збір теплих речей для німецької армії. 3 весни 1942 р. листівки підпільників закликали саботувати вивіз робітників до Німеччини.

Характерними були листівки такого змісту:

«Проснітьсья українці! Знайте, що ви козаки!

Не гніть спини перед німцем! Не ходіть, як індюки!

Українці! Беріть вила! Хай не дрогне в вас рука!

Гоніть німця з України, як шакала й пацюка!

Українці! Хлопці добрі! Ви дивітьсья де ведмідь, –

Провокатор, як німецький, – під ребро його й під лід!...» [10, арк. 19].

Члени Синельниківського підпільного райкому КП(б)У написали від руки і розповсюдили понад 500 патріотичних листівок. За дорученням секретаря райкому В. І. Іваненка вчителька Черкес написала і розповсюдила серед молоді на станції Ілларіоново 30 листівок із закликом ухилитися від мобілізації на роботу до Німеччини. У квітні 1943 р. на ст. Синельникове стояв потяг, у якому знаходилися 256 осіб для відправки до Німеччини. Надіслані райкомом підпільники провели агітацію, після якої завербована молодь розбіглася, окрім 6 осіб.

Синельниківець В. Георгієвський зняв із розбитого танка радіоприймач і відремонтував його. Це дало можливість приймати зведення Радінформбюро і розповсюджувати їх серед населення [10, арк. 55]. Агітація проводилася також і серед німецьких, румунських та італійських солдатів [2, с. 63].

Партійне підпілля Дніпропетровська готувало випуск фотогазети про звірства нацистів. Для цього фотограф К. К. Кудінов передавав міськкому копії фотографій масових розстрілів і звірств німців, зроблені за наказом офіцера. Дніпропетровський міськком випускав плакати з малюнками і написами такого змісту: «Говорит Гитлер, что Красная Армия разбита, а почему у него морда побита?». На хлібних магазинах і лотках підпільники розвішували плакати: «Долой гитлеровские 100 грамм, да здравствует сталинский килограмм!» тощо. Обком організував друкування антифашистських листівок, в яких закликав населення вести боротьбу проти німців, ховати від них продукти і теплі речі.

Хорошими організаторами масово-політичної роботи показали себе члени комсомольської підпільної організації Кривого Рогу на чолі з М. Решетняком. Спочатку вони писали листівки від руки і розповсюджували їх. Потім змонтували друкарський верстат, а згодом ще й зібрали радіоприймач [10, арк. 70–71].

Комсомольці Нікополя з організації «За Радянську Вітчизну» встановили друкарський верстат на квартирі О. Назаренко. Там вони виготовили майже 10 тис. листівок, 300 плакатів-карикатур під загальною назвою «Подарунок Гітлерові від робітників і селян України», а напередодні 25-ї річниці Жовтневої революції розклеїли 200 листівок і гасел, в яких вітали населення міста зі святом [10, арк. 24].

Велике значення для ведення війни мала економічна потужність противника, тому на промислові диверсії і саботаж було спрямовано особливу увагу підпільників. Однією з перших крупних диверсійних операцій став підрив групою І. Є. Дем'янченка складу боєприпасів по вул. Лагерна (тепер пр. Гагаріна) у Дніпропетровську в грудні 1941 р. [35, с. 199]. Підпільники Верхньодніпровська в тому ж місяці підірвали механічний цех Верхньодніпровського маслозаводу, а на шляху з Верхньодніпровська до Кременчука зруйнували два мости [35, с. 204].

(Далі буде)

Бібліографічні посилання

1. **Альохін В. І.** Синельниківщина – вчора, сьогодні, завтра... (час, події, люди) / В. І. Альохін. – Д. : Б.в., 2000. – 162 с.
2. Архів Управління СБУ при Кабінеті міністрів України по Дніпропетровській області. – Ф. 285006. – Кримінальні справи Кравченка П.О. Відділ «А». – Спр. 5824. – 392 арк.

3. Архів Управління СБУ при Кабінеті міністрів України по Дніпропетровській області. – Ф. 285086 (П-4429). Кримінальна справа Новикової-Таблер К. А. Відділ «А». – Спр. 6003. – 182 арк.
4. **Бушин В. С.** Нариси з історії Павлограда (до 220-річчя міста) / В. С. Бушин. – Д. : Ліра, 2004. – 304 с.
5. **Ветров І. Є.** В лісах під Новомосковськом: Спогади партизана / І. Є. Ветров. – Д. : Промінь, 1968. – 224 с.
6. **Гладуш В. А.** Бойова діяльність антифашистського підпілля Придніпров'я в роки окупації України (червень 1941 – листопад 1943 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. : спец. 07.00.01 «Історія України» / В.А. Гладуш. – К., 2000. –16 с.
7. **Грицак Я.** Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX століття / Я. Грицак. – К. : Генеза, 1996. – 360 с.
8. **Грушевой К. С.** Тогда, в сорок первом / К.С. Грушевой. – М. : Известия, 1979. – 271 с.
9. Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО). – Ф. 19, оп. 4, спр. 4, арк.35.
10. ДАДО. – Ф. 19, оп. 4, спр. 16, 39 арк.
11. ДАДО. – Ф. 19, оп. 4, спр. 52.зв., 94 арк.
12. ДАДО. – Ф. 19, оп. 4, спр. 113, 88 арк.
13. ДАДО. – Ф. 19, оп. 4, спр. 156, 28 арк.
14. ДАДО. – Ф. 19, оп. 4, спр. 130, 129 арк.
15. ДАДО. – Ф. 19, оп. 4, спр. 253, 8 арк.
16. ДАДО. – Ф. 19, оп. 4, спр. 1, 303 арк.
17. ДАДО. – Ф. 19, оп. 8, спр. 252, 48 арк.
18. Днепропетровская область в годы Великой Отечественной войны Советского Союза (1941–1945) : сб. док. и матер. – Д. : Кн. изд-во, 1962. – 362 с.
19. Евгений Березняк рассказывает. Воспоминания майора Вихря. – К. : Довіра, 2010. – 184 с.
20. История Второй мировой войны 1939–1945 : в 12 т. – М. : Воениздат, 1973–1982. – Т. 4. – 688 с.
21. Історія міст і сіл Української РСР: Дніпропетровська область. – К. : Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1969. – 959 с.
22. Итоги второй мировой войны : сб. ст. / под ред. А. М. Кузина. – М. : АН СССР, 1957. – 436 с.
23. Красные партизаны: малоизвестные страницы истории (1941–1944 гг.) / сост. : Александр Гогун, Анатолий Кентий. – К.: Укр. изд. союз, 2006. – 440 с.
24. **Косик В.** Україна і Німеччини у Другій світовій війні / В. Косик. – Париж ; Нью-Йорк ; Львів, 1993. – 660 с.

25. **Кучер В. І.** Україна у Другій Світовій війні (1939–1945) : посіб. для вчителя / В. І. Кучер, П. М. Чернега. – К. : Генеза, 2004. – 272 с.
26. **Лисенко О. Є.** Дослідження історії Другої світової війни у сучасній Україні: основні тенденції та перспективи / О. Є. Лисенко // Український історичний журнал. – 2011. – № 4. – С. 165–195.
27. Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине 1941–1944. – К. : Наук. думка, 1985. – Кн. 1. – 399 с.
28. Народные герои / сост. Л. Ф. Торопов. – М. : Политиздат, 1983. – 303 с.
29. **Немятый В. Н.** В борьбе за срыв грабительских планов фашистской Германии / В. Н. Немятый. – К. : Политиздат Украины, 1982. – 375 с.
30. Очерки истории Днепропетровской областной партийной организации / редкол. И. В. Васильев, А. Ф. Батарина, и др. – Д. : Промінь, 1979. – 616 с.
31. Російський державний архів суспільно-політичної історії (м. Москва). – Ф. 17. Центральний комітет КПСС, оп. 88, спр. 101, 34 арк.
32. Російський державний архів суспільно-політичної історії. Ф. 69. – Центральний штаб партизанського руху. – Оп. 1. – Спр. 563. Справки ЦШПД і УШПД о состоянии партизанского движения на Украине в марте 1943 – августе 1943 гг. – 36 с.
33. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны. 1941–1945. Док. и матер. : в 3 т. – К. : Політвидав України, 1985. – Т. 1. – 518 с.
34. **Стахів Є.** Іван Білик – «Кость» / Є. Стахів // Український самостійник. – Мюнхен, 1958. – Т.1. – 437 с.
35. **Тронько П.** Подвиг твоих отцов. Из истории борьбы комсомольцев и молодежи Советской Украины против немецко-фашистских захватчиков в период Великой Отечественной войны / П. Тронько. – М., 1970. – 209 с.
36. Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза : в 3 т. – К. : Политиздат Украины, 1975. – Т. 1. – 544 с.
37. Центральний архів Міністерства оборони Російської Федерації (м. Москва). – Ф. 288, оп. 1, спр. 8, арк. 220–224; Ф. 866, оп. 1, спр. 9, арк. 34–35.
38. **Чайковский А. С.** За нами Большая земля. (Помощь советского тыла в организации народной борьбы против фашистских захватчиков на временно оккупированной территории Украины, 1941–1944 гг.) / А. С. Чайковский. – К. : Вища шк., 1990. – 341 с.
39. **Шайкан В. А.** КПСС – организатор и руководитель коммунистического подполья в Приднепровье в годы Великой Отечественной войны (1941–1944 гг.) : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / В. А. Шайкан. – Д., 1989. – 18 с.

Надійшла до редколегії 08.02.2014